

Trichord dallamok az udmurt és a magyar népzeneben

A trichord dallamok hangkészlete nevüknek megfelelően mindössze három hang, hangterjedelmük egy terc. Ezeket a dallamokat általában archaikusnak tekintjük, abból az időből származónak, amikor a nagyobb ambitusú, több hangból álló dallamok még nem terjedtek el.

Archaikus udmurt dallamok

Már Robert Lach osztrák zenetudós gyűjtött trichord dallamokat az I. világháború udmurt hadifoglyaitól, amelyeket 1918-ban és 1926-ban közölt. Maguk az udmurt kutatók dalaik összegyűjtése és publikálása során ezt a stílust többnyire figyelmen kívül hagyták.

Annál nagyobb jelentőségű az udmurt kutatók körében is elismert Vikár László népzenekutató és Bereczki Gábor nyelvész kutató munkássága, akik az 1950-es és 1970-es évek között végezték gyűjtésüket és tárták fel az udmurt dalok archaikus rétegét. Közös munkájuk jól példázza a népzenekutatók és nyelvészek közötti kívánatos együttműködést, amely esetenként a nyelvész számára is hasznos lehet, a népzenekutató számára pedig nélkülözhetetlen. Mivel az Udmurt Köztársaság területére nem engedték be őket, udmurt népzenei gyűjtésüket mintegy ötven tatár- és baskírföldi faluban végezték: a tatársztáni falvak az Udmurt Köztársaságtól délre-délnyugatra, a baskíriaiak délkeletre találhatók. Az ott élő udmurtok az idegen népek között őrizték udmurt nyelvüket és kultúrájukat, amelynek udmurt identitásukat köszönhatték. E dallamokból szöveggel együtt meg is jelent egy kötet,¹ amelynek zenei jelentősége többek között az, hogy először közöl nagy mennyiségű archaikus trichord dallamot. Ezek közül az udmurtok nem egyet-kettőt őriztek meg; a trichord dallamok vokális népzenejük több száz példával képviselt rétegét jelentik.

Az udmurt hagyományokra kíváncsi gyűjtő természetesen a felszínen élő, többszólamú orosz dalokat találja meg először és a legnagyobb mennyiségben. Magam 1993-ban jártam az udmurtok között, ahol az egyik kutató, Tatjana Grigorjevna Vladikina nagy segítségemre volt: leültetett egy székbe, és leíratta velem számos olyan szokás udmurt nevét, amelyhez archaikus énekes hagyományok kapcsolódnak (lakodalom, katonakísérő stb.). Ezek után könnyű dolgom volt: Karamaz Pelgában az ottani asszonyok előtt kimondtam valamelyik udmurt népszokás nevét, és már áradtak is a trichord dallamok, elképesztő mennyiségben és minőségben. Az utóbbi azt jelenti, hogy az asszonyoknak nem kellett törni a fejüket, hogy jaj, hogy is volt ez több évtizeddel ezelőtt, hanem folyékonyan énekelték egyik dalt a másik után, mintha csak tegnap hagyták volna abba: ez valószínűleg így is volt, vagyis élő hagyományt sikerült rögzíteni még a 20. század legvégén is, nem pusztán régi emlékeket.

1 Vikár–Bereczki 1989.

A trichord dallamok tehát az udmurtok népzenejének jelentős és máig élő stílusát képviselik. A továbbiakban a Vikár László és Bereczki Gábor által publikált kötet dallamaival foglalkozunk.

A kötetben a *d-r-m* trichord hangkészlet a 330 dal közül 152-ben jelenik meg.² A jelzett dallamok hangterjedelme számos esetben meghaladja a nagytercet: akár a szeksztig is terjedhet, de ez csak annyit jelent, hogy a *do* alatt és/vagy a *mi* fölött díszítőhangok jelennek meg. Maga a dallamváz ezekben az esetekben is a *d-r-m* trichord.³

A három hangból teremthető zenei világ változatosságát úgy mutathatjuk be leginkább, ha a közölt kották segítségével megvizsgáljuk a dallammozgásokat. Ehhez a díszítőhangok nem szükségesek, azokat a továbbiakban nem vesszük figyelembe.

A *d-r-m* hangkészlet első pillantásra és európai szemmel (füllel) igen szerénynek tűnik ugyan, de a három hang igen sok változatot tesz lehetővé, és ezt az udmurtok ki is használják. A 152 dallam között nemcsak különböző szótagszámú, hanem különböző dallamvonalú és különböző szerkezetű dallamokat is találunk. A szótagszámmal és a szerkezettel itt nem foglalkozunk (Vikár közöl ezekről mutatókat a kötetben⁴), a dallamvonalat vizsgáljuk. Hasonló kutatásokat a magyar népzeneben Járdányi Pál végzett, akinek kutatásaira és rendező munkájára a későbbiekben utalunk is.

Dallamvonal, dallammozgás az udmurt trichord dalok első sorában

A dallamvonal vizsgálatainkban az első sor dallamvonalára vonatkozik. Ebből a szempontból lényeges, hogy a dallam melyik hangról indul, s mivel a dallamok hangkészlete összesen három hang, három lehetőségünk van.

<i>do</i> -ról indulók	<i>re</i> -ről indulók	<i>mi</i> -ről indulók
6–29, 31–36, 40–43, 45–77, 79, 80, 83, 85, 87–113, 115–128, 130–133, 135–137, 139, 140, 143–146, 148–151, 153–157	30, 37, 84, 86	38, 39, 44, 78, 114, 129, 134, 138, 141, 142, 147, 152

A 81. és 82. számú dal kimaradt a felsorolásból, mivel az előbbi hangkészlete *l-s-m-r-d* pentaton, az utóbbié *s-m-r-d* tetraton, mégpedig olyan hangsúlyos felső hangokkal, hogy a hangkészlet *la* és *so* hangokkal való bővülését nem lehet csupán díszítőhangoknak tekinteni. Mivel mindkét dallam A-sorai *so*-ról indulnak, itt nem tudjuk őket figyelembe venni. A továbbiakban tehát 150 dallammal foglalkozunk.

A vizsgálat során azonnal szembeütünk, hogy a kötetben közölt trichord dallamok túlnyomó többsége (134) *do*-ról indul. Lényegesen kevesebb a *mi*-ről induló dallam (12), a legkisebb pedig a *re*-ről induló dallamok csoportja (mindössze 4 dallam).

2 6–157. számú dallamok.

3 A dallamok rendjét lásd Vikár–Bereczki 1989. 50–51. l.

4 Vikár–Bereczki 1989. 500, 503. l.

A dallamvonal szempontjából természetesen nemcsak a sor kezdő hangja fontos, hanem a folytatás is. A kottákból szembetűnik, hogy a *do*-val kezdődő dallamok többsége *do*-n is zárul, és közben a *d-m-d* ívet írja le. Vannak azonban olyan dallamok is, amelyek első sorának záróhangja *re*, illetve amelyeké *mi*: az előbbieket *d-m-r* ívet írnak le, az utóbbiak dallamvonala pedig *d-m-m*.

<i>d-m-d</i> ív 1.	6–13, 15, 20–25, 27–29, 32, 40–43, 45, 47, 49–52, 54–57, 61, 67, 69, 70, 72, 76, 77, 79, 80, 88, 90, 94, 95, 97, 99, 101, 103–113, 115–119, 140
<i>d-m-d</i> ív 2.	46, 53, 58, 63, 64, 83, 85, 89, 91–93, 98, 100, 102
<i>d-m-d</i> ív 3.	14, 16–19, 26, 31, 33–36, 48, 59, 60, 62, 65, 66, 68, 71, 73–75, 96
<i>d-m-r</i> ív	120–128, 130–133, 135–137, 139, 157
<i>d-m-m</i>	143–146, 148–151, 153–155
Különleges	87, 156

A *d-m-d* ív első oszlopban felsorolt példáiban a sor mindkét fele eléri a *mi* hangot, a második oszlopban lévő dallamok a sor első felében nem érik el a *mi* hangot, az csak a sor második felében szerepel, a harmadik oszlopban lévők pedig éppen fordítva: csak a sor első felében érik el a *mi* hangot, a második felében nem. Látható, hogy a *do*-ról induló dallamok első sorában ez a leggyakoribb (összesen 102 ilyen dallamunk van). A következő két oszlop íve azért más, mert az első sor nem ér vissza a *do*-ra: záróhangja a *re* (18 dallam), illetve a *mi* (11 dallam).

Magyarázatra szorul még az utolsó oszlopban feltüntetett két dallam. A 87. számú dallam különlegessége abban rejlik, hogy az első sor egyáltalán nem éri el a *mi*-t, sőt a *re* is csak egyszer szerepel az egész sorban, egyébként az stagnáló, csupa *do*-ból áll. A 156. dallam 1. sora ugyan eléri a *mi*-t, de csak egyszer, egy 32-ed díszítés erejéig.

A *re*-ről induló dallamok csoportjában olyan kevés példát találunk, hogy abból további csoportok nem hozhatók létre. Az első sor dallamíve *r-m-d* vagy *r-m-r-d*: vonala ugyanúgy emelkedő-ereszkedő jellegű, mind a *d-m-d* ívé, csak az emelkedés mértéke kisebb, mivel magasabbról indul.

A *mi*-ről indulók között több csoportot alakíthatunk ki az első sor első dallamlépései szerint.

<i>m-r-d</i>	38, 114
<i>m-r-r</i>	129
<i>m-r-m</i>	39
<i>m-d-(d)-m</i>	134, 141, 147
<i>m-d-r</i>	152
<i>m-(m)-d-d</i>	44, 138, 142
<i>m-m-m-r</i>	78

A trichord hangkészlet értelmében itt nem lehetséges az emelkedő-ereszkedő dallamív, csak ereszkedéssel indulhat a dallam: a részletesebb vizsgálat kimutatja azonban, hogy a dallamsor második felében megtalálható az emelkedő-ereszkedő ív, amelyek az előző két csoportban a teljes sorra kiterjednek.

Az ilyen jellegű vizsgálat értelme az, hogy fölfedje az udmurt népzene jellegzetességeit, azt, hogy mely dallamvonalak a legelterjedtebbek az archaikus trichord dallamok között. Az eddigiekből látható, hogy a trichord dallamok többségének kezdete emelkedő-ereszkedő jellegű; első soruk a legalacsonyabb hangról indul, többnyire eléri a legmagasabb hangot, és visszaereszkedik a legalacsonyabb, ritkábban csak a középső hangig.

Trichord jellegű dallamvonal, dallamozgás a magyar népdalok első sorában

A strófikus magyar dallamok között trichord hangkészletet nem találunk, ám olyanokat igen, amelyek dallammagja trichord. Ez a pszalmódizáló stílus alapja, amelynek hangsora pentaton ugyan, de nem a kvintváltó dallamoknál érvényesülő alap-kvart-kvint-oktáv tagolásban. A stílus alapja egy $m-r-d$ dallammag, amelyet fölül és alul egy-egy kisterc egészít ki, így jön létre a $s-m-r-d-l$ hangsor, s ehhez kapcsolódhat még a felső és/vagy alsó oktáv. Vizsgálódásunk szempontjából különösen fontos, hogy „a dallamérzék nem fogja át egyszerre a teljes pentatóniát”.⁵

A pszalmódizáló stílusban „a sorok többsége kisambitusú”,⁶ és „a kéttagúság a legerősebb forma-elv”.⁷ Mindkettő fontos ismérve a finnugor nyelvű népek zenéjének; az udmurtoknál is, főként a trichord dalanyagban, ez a jellemző.⁸ A magyar népdalanyagban ez másképpen valósul meg; négy- vagy akár többsoros strófiákat találunk, de az erős főkadencia (a második, illetve – hatsoros dallam esetében – a harmadik sor zárzata) két részre osztja a dallamot.

A stílus a Magyar Népzenei Típusrendben két dallamcsaládra oszlik: számunkra itt az A csoport érdekes, amelynek „első sora a gerinchangok magasságában játszódik le”.⁹ Ide tartozik a „Szivárvány havasán felnőtt rozmaringszál” és változatai,¹⁰ a kötet összesen 26 dallamot közöl. Ezek közül az „r”, „p” és „v” példákban meglehetősen hangsúlyos az első sorban az alsó *so* vagy *la*, ezért itt ezekkel nem foglalkozunk.

A többi 23 dallam¹¹ túlnyomó többsége *do*-ról indul; *re*-ről induló egy, *mi*-ről induló kettő van közöttük. A *do*-ról indulók dallamvonalának részletezését a következő táblázatban mutatjuk be.

$d-r-m, d-r-m$	a, c, d, f, g, l, s, t, u, aa, bb, cc
$d-r-m, d-m-r$	dd
$d-r-m-r, m-r-d-r$	o
$d-m-r, d-m-r$	z

5 Dobszay–Szendrei 1988. 55. l.

6 Dobszay–Szendrei 1988. 56. l.

7 Dobszay–Szendrei 1988. 57. l.

8 A kéttagúsággal és általában a dallamszerkesztéssel ugyan nem foglalkoztunk, de az udmurt dallamokat közlő kötetben látszik, hogy a trichord dallamok többsége kétféle sorból épül föl (kéttagú), ha Vikár lejegyzései négy soros formát mutatnak is: az első két sor és a második két sor lényegében ugyanaz a dallam.

9 Dobszay–Szendrei 1988. 64. l.

10 Dobszay–Szendrei 1988. 68-80. l.

11 Ne felejtjük el, hogy itt nem egyes dallamokról van szó, hanem típusokról, amelyek mindegyikébe több dallam tartozik.

A *re*-vel kezdődő dallam a *r-d-r-m*, *r-d-r-m* dallamvonalat járja be, a *mi*-vel kezdődők pedig a *m-m-r-m*, *m-m-r-m*, illetve a *m-r-d-r-m*, *m-r-d-r-m* íveket.

Említésre érdemes, hogy az udmurt dallamívekhez hasonló mozgás mindössze egy példában („o”) jelenik meg, amelyet a *d-m-r* ívhez hasonlíthatunk. Egyébként az itteni *do*-ról induló példákban az első dallamsor nem ívet ír le, hanem két emelkedő vonalat (ez a túlnyomó többség, 12 dallam), illetve két ívet („z”). A *re*-vel és *mi*-vel kezdődő dallamok a magyar népzenei példákban ereszkedő-emelkedő íveket járnak be, ami az udmurt dallamokban szintén előfordul, de csak szórványosan (összesen 5 dallam esetében).

A magyar népzeneben a pszalmódizáló stílus „eredete nem lehet honfoglalás utáni”,¹² tehát archaikus dallamstílusról van szó. Ez, ha nem is jelent közvetlen örökséget („bizonyos, hogy amint nem gregorián, úgy nem is finnugor zenei specialitásról van itt szó”¹³), érdemesnek tűnik az udmurt és magyar dallamokat e szempontból is vizsgálni. A hasonló hangkészlet és a bizonyos mértékig hasonló dallamszerkezet azt jelenti, hogy itt sem a dallamok közvetlen hasonlóságát keressük, hanem hasonló zenei gondolkodásmódot, akár a magyar és mari pentaton kvintváltásban.

Trichord dallamok a magyar népi játékokban

A strófikus magyar népzeneben trichord dallamok nincsenek, csak – mint az előbbieken láttuk – olyanok, amelyek trichord dallammagra épülnek. Vannak olyan típusok, amelyekben az első sor tisztán trichord (vagy akár bichord), de a további sorokban a hangkészlet kiegészül a felső és alsó terccel.

Az ütempáros szerkezetű játékdalokban azonban találunk olyan dallamokat, amelyek szintiszta trichord hangkészletűek. A MNT I-ben Járdányi Pál rendszerezte az ütempáros dallamokat, éspedig dallammag szerint; köztük az első főcsoportot (150 dallamot) a *m-r-d* magvú dallamok alkotják. Járdányi ezek közé sorolja az A-val jelölt csoport (*r-d* hangkészlet) dallamait is; a csoport hangkészletének megfelelően ezek nagyrészt bichordok,¹⁴ néhány közülük pedig triton; utóbbiak magva szintén bichord, de a *r-d* hangok mellett megjelenik bennük a felső *so*,¹⁵ illetve *fa*.¹⁶

A *m-r-d* hangkészletű dallamok a B, C, D, E, F, H és I csoportokban találhatóak: osztályozásukat Járdányi a kezdőhang, illetve a további dallamvonal szerint végezte, ahogy eddig az udmurt dalokat és a magyar strófikus dallamokat vizsgáltuk. A következő táblázatban Járdányi csoportjait közöljük.

<i>re</i> kezdet (B)	35–40
<i>m-r-d-r</i> (C)	41–57, 61–63
<i>m-r-m-r</i> (D, E)	75, 76, 78–84, 87–94, 98, 100(a)
<i>m-rd-m-rd</i> (F)	104, 105, 107–109

12 Dobszay–Szendrei 1988. 64. l.

13 Dobszay–Szendrei 1988. 63. l.

14 MNT I. 1–9, 11–31, 34. számok.

15 MNT I. 10. szám.

16 MNT I. 32, 33. számok

$m-r-dm-d$ (H)	129–131
$m-r-m-d$ (I)	145–149

Az 58–60, 64–74, 77, 85, 86, 95–97, 99, 100(b), 101–103, 106, 110–128, 132–144. számok (a $m-rm-fm-r$ kezdetű G csoport teljes egészében) a táblázatból kimaradtak, mivel ezek nem trichord dallamok (Járdányi elsődleges szempontja a dallamvonal volt, nem a teljes hangkészlet). A 100. szám azért kapott (a) és (b) kiegészítést, mert a játékban két teljesen különböző dallam szerepel, amelyek közül csak az első trichord: ide sorolása a trichord dallam miatt történt. A 150 között tehát 58 olyan található, amelynek teljes hangkészlete trichord.

Érdekes módon az udmurt népzeneben és a magyar strófikus dallamok között egyaránt gyakori $d-r-m$ kezdetet a magyar népi játékdalok között nem találjuk meg; az itt közölt dallamok re -ről, illetve – leggyakrabban – mi -ről indulnak.

A re -ről induló dallamokban a re a fő hang, amelyről egyszer-ször föl vagy le mozdul el a dallam egy szekundnyit.

A mi -ről induló dallamok legnagyobb csoportja a $m-r-d-r$ ereszkedő-emelkedő ívet leíró dallamoké: az 58-ból 20 tartozik ide. Az udmurt mi -ről induló dallamok között is megtaláljuk ezt az ívet, de vagy rövidebb és kisebb hajlású ($m-r-m$), vagy nagyobb hajlású, a kezdőhangra visszatérő változatban ($m-d-(d)-m$). Van egy kezdősor-fajta, amely szinte pontosan ezt az ívet írja le ($m-d-r$), ám ez csak egyetlen dallamban jelenik meg. Az udmurt dallamok között a többi első sor ereszkedő vonalú. A magyar strófikus dallamok trichord hangkészletű első sorában nem gyakori a mi -ről indulás (a pszalmódizáló stílusban mindössze két ilyen típust találtunk), azok egyike $m-r-m$, a másik $m-r-d-r-m$ ívet ír le, mindkettőt kétszer. Ezek ugyanúgy ereszkedő-emelkedő dallamívet mutatnak, mint a játékdalok említett csoportja, annyi különbséggel, hogy a strófikus dalok a kezdőhangig emelkednek, a játékdalok pedig két szekundot ereszkednek, majd egy szekundot emelkednek.

A másik nagy csoport szinte ugyanannyi változatot tartalmaz, mint az előbb vizsgált: ez a $m-r-m-r$ kezdésű dallamok csoportja, amelyet Járdányi kétfelé választ: az első csoport (D) kezdete $m-r-m-r$, a másodiké (E) $m-r-m-r$, $m-r-d-r$. A folytatást itt nem vettük figyelembe. Az 58 dallamból 19 tartozik ide. Hasonló, egy szekundot lefelé mozduló bichord dallamkezdés az udmurt dallamok között is előfordul ($m-r-r$, illetve $m-m-m-r$ csoportok); a strófikus magyar népdalok között csak olyan találunk, amely vissza is lép a kezdőhangra, tehát ívet ír le (az előbb már említett $m-m-r-m$, $m-m-r-m$ kezdetű változat).

Összefoglalás

Vikár kutatásai szerint a nyugati (azaz délnyugati) udmurtok 3–4 hangból álló dallamokat énekelnek, hasonlókat a mordvin siratókhoz¹⁷ (Lach udmurt gyűjteményének több mint fele trichord dallam, amelyeket ő is mordvin és zürjén dallamokkal hoz kapcsolatba). A 3 hangból álló dallamok a $d-r-m$ trichordon belül mozognak, a délnyugati udmurtok körében kiegészítés nélkül, tehát a trichord hangkészletet nem lépik túl. Az udmurtok népzenejében a legrégebbi réteget ezek a trichord dallamok képviselik. Az előbbi vizsgálatokból kiderül, hogy valamennyi

17 Vikár–Bereczki 1989. 23. l.

trichord dallam nagyterces, a hangok egymástól nagy szekundnyi távolságra vannak: félhanglépéses trichord (*d-t-l*) nincsen sem az udmurtoknál, sem a magyaroknál.

A keleti (pontosabban délkeleti) udmurtok dallamai Vikár kutatásai szerint pentatonok; a pentatónia türk hatásra vezethető vissza, és annak erejét mutatja. A trichord és a pentaton dallamok közötti átmenet a délkeleti udmurtok között a *d-r-m* trichordra épülő tetraton hangsor: a három hanghoz kapcsolódik még egy felső *so*.¹⁸ Emellett megjelenhet a *la* is, akkor már *do* végű pentaton hangsorral van dolgunk.¹⁹

A kisambitusú, diatonikus dallamstílus minden finnugor nyelvű nép archaikus zenéjében megtalálható, amely egyáltalán tanulmányozható: ezt tehát finnugor rétegnek tekinthetjük. Emellett az udmurtok zenéjében megjelenik egy türk és egy szláv réteg is, amelyek jól elkülöníthetők egymástól és a finnugor rétegtől. A türk réteg a félhangnélküli pentatónia: más népekéhez hasonlóan az udmurtok kultúráján is jelentős nyomot hagyott a Volga-vidéki türk népekkel (baskírokkal, tatárokkal) való érintkezés, s ez zenéjükben is tükröződik. A harmadik réteg a szláv többszólamúság hatására jött létre. Az orosz hatás a déli, kevésbé iparosított területeken gyengébb, mint az északi vidékeken vagy a főváros környékén, ezért az archaikus udmurt népzene ott jobban gyűjthető és tanulmányozható.

Bibliográfia

DOBSZAY László – SZENDREI Janka, 1988: A magyar népdaltípusok katalógusa I. Budapest.

MNT I. 1951, Gyermekjátékok. Budapest.

VIKÁR László – BERECKZI Gábor, 1989: Votyak folksongs. Budapest.

18 Vikár–Bereczki 1989. 26-27. l.

19 Vikár–Bereczki 1989. 26. l.